KRIMINAL TERMINLARNING STRUKTURAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI (INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MISOLIDA)

Muqimjon Axunov
PhD, ADChTI, Ingliz tili nazariy aspektlari kafedrasi dotsenti
E-mail: mamatkulovasaida73@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida kriminal terminlarning struktural-semantik xususiyatlari qiyosiy-lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi huquqiy munosabatlarning murakkablashuvi, jinoyatchilik shakllarining ko‘payishi, xalqaro huquqiy kommunikatsiyaning kengayishi hamda kriminal terminologiyani standartlashtirish zarurati bilan belgilanadi. Kriminal terminlar jinoyat, tergov, sud, jazo, jinoyatchilik, huquqbuzarlik, jabrlanuvchi va jinoyat subyekti kabi tushunchalarni aniq, rasmiy va tizimli tarzda ifodalovchi maxsus leksik birliklar hisoblanadi. Tadqiqotda ingliz tilidagi crime, offence, felony, misdemeanor, robbery, assault, bribery, petty crime, quasi crime, index crime kabi terminlar hamda o‘zbek tilidagi jinoyat, jazo, jabrlanuvchi, o‘g‘rilik, poraxo‘rlik, sudlanganlik, jinoiy javobgarlik, og‘ir jinoyat, o‘ta og‘ir jinoyat kabi birliklar qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Kriminal terminologiya, huquqiy termin, struktural-semantik tahlil, jinoyat semantik maydoni, ingliz tili, o‘zbek tili, termin, leksik lakuna, huquqiy diskurs, tarjima, terminologik tizim.

Kirish. Terminologik birliklar umumxalq tilidagi oddiy so‘zlardan farqli ravishda ma’lum sohaga xos tushunchani aniq, qisqa, rasmiy va tizimli tarzda nomlaydi. Shu jihatdan kriminal terminologiya ham huquqiy tilning muhim tarkibiy qismi sifatida alohida ilmiy e’tibor talab qiladi. Jamiyat taraqqiyoti, huquqiy munosabatlarning kengayishi, jinoyatchilikning yangi ko‘rinishlari paydo bo‘lishi va xalqaro huquqiy aloqalarning faollashuvi natijasida kriminal terminlar lingvistik hamda huquqiy jihatdan dolzarb tadqiqot obyektiga aylanmoqda. Kriminal terminlar jinoyat faoliyati, tergov jarayonlari, sud tizimi, jazoni ijro etish mexanizmlari, kriminologik protseduralar va huquqiy javobgarlikka oid tushunchalarni ifodalovchi maxsus leksik birliklardir[1].

Terminologiyaning ilmiy o‘rganilishida semantik tahlil alohida ahamiyatga ega. P. Thomas terminologiyani faqat fan sohasiga oid so‘zlar yig‘indisi emas, balki mazmun rejasi sifatida ham tushunish zarurligini qayd etadi. T. Cabré va J. Sager ham terminologiyaning semantik asosga ega ekanini ta’kidlaydi. Vinogradovning har qanday terminni tizimlashtirishdan avval uning ma’nosini batafsil tahlil qilish zarurligi haqidagi qarashi ham eslatilgan[2]. Bu fikr kriminal terminologiya uchun ayniqsa muhim, chunki jinoyat, jazo, ayb, tergov, sud, jabrlanuvchi, jinoyatchi kabi birliklar huquqiy tizim ichida aniq semantik chegaralarga ega bo‘lishi kerak. Kriminal terminlar umumxalq tilidagi ayrim birliklar bilan kesishadi. Masalan, robbery, assault, bribery kabi inglizcha birliklar oddiy nutqda ham ishlatilishi mumkin, lekin huquqiy termin sifatida ular aniq definitsiyaga ega[3]. O‘zbek tilida ham o‘g‘rilik, tuhmat, haqorat, jazo, jarima, poraxo‘rlik kabi birliklar umumiste’mol so‘zi sifatida ham, huquqiy termin sifatida ham qo‘llanishi mumkin. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o‘zbek tillarida jinoyat semantikasiga ega terminlar tanlandi. Ingliz tilidan crime, offence, criminal offence, felony, misdemeanor, petty crime, quasi crime, robbery, assault, bribery, arson, kidnapping, gambling, theft, prosecution, defense, trial, fine, imprisonment, punishment, criminal, prosecutor, defense attorney, interrogation, confrontation, search, expert examination, bail, house arrest, detention kabi birliklar tahlil qilindi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

O‘zbek tilidan esa jinoyat, jazo, jinoiy javobgarlik, jinoyatchi, huquqbuzar, jabrlanuvchi, sudlanganlik, jarima, poraxo‘rlik, o‘g‘rilik, tuhmat, haqorat, qiynash, terrorizm, latent jinoyatchilik, residiv jinoyatchilik, jinoyat subyekti, jinoyatchilik dinamikasi kabi birliklar o‘rganildi. Struktural tahlilda kriminal terminlar sodda, yasama, qo‘shma va birikmali shakllarga ajratildi. Masalan, ingliz tilidagi crime, theft, robbery, assault sodda terminlar; criminal, offender, prosecution, punishment, imprisonment yasama birliklar; criminal offence, petty crime, index crime, grave crime birikmali terminlar sifatida tahlil qilindi. O‘zbek tilida esa jinoyat, jazo, sud sodda birliklar; jinoyatchi, huquqbuzar, poraxo‘rlik, sudlanganlik yasama birliklar; jinoiy javobgarlik, og‘ir jinoyat, o‘ta og‘ir jinoyat, jinoyat subyekti, jinoyatchilik dinamikasi birikmali terminlar sifatida ko‘rib chiqildi. Semantik tahlilda terminlarning oddiy leksik ma’nosi va huquqiy termin sifatidagi maxsus ma’nosi qiyoslandi. Masalan, robbery oddiy nutqda “talon-toroj qilish” yoki “o‘g‘rilik sodir etish” ma’nosiga yaqin bo‘lsa, huquqiy termin sifatida shaxs yoki shaxslar nazorati, qaramog‘i yoki tasarrufidagi qimmatliklarni kuch ishlatish yoki kuch ishlatishga urinish yo‘li bilan egallashni bildiradi. Assault oddiy ma’noda “jismoniy hujum”ni bildirishi mumkin, ammo huquqiy termin sifatida boshqa shaxsni zararli yoki haqoratli harakat xavfi mavjudligiga ishontiruvchi qasddan sodir etilgan harakat sifatida talqin qilinadi. Bribery esa oddiy nutqda pora taklif qilish yoki pora bilan og‘dirish ma’nosida tushunilsa, huquqiy termin sifatida mansabdor shaxsga ta’sir ko‘rsatish evaziga moddiy qiymatga ega narsani taklif qilish yoki qabul qilishni anglatadi[4].

Qiyosiy tahlilda ingliz tilining Britaniya va Amerika variantlaridagi jinoyat terminlari o‘zbek huquqiy terminologiyasi bilan taqqoslandi. Britaniya ingliz tilidagi summary offences, either way offences, indictable only crimes terminlari hamda Amerika ingliz tilidagi felony, misdemeanor, petty offence, quasi crime birliklari o‘zbek tilidagi ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan jinoyatlar, uncha og‘ir bo‘lmagan jinoyatlar, og‘ir jinoyatlar, o‘ta og‘ir jinoyatlar kabi birliklar bilan qiyoslandi. Faylda ingliz tilida jinoyat terminlarining Britaniya va Amerika variantlarida farqli tasniflanishi, o‘zbek tilida esa jinoyatlarni darajalash ko‘proq jinoyat termini asosida hosil bo‘lgan struktur terminlar orqali ifodalanishi ko‘rsatilgan[5].

Tadqiqot metodologiyasi. Tahlil natijalari ingliz va o‘zbek tillaridagi kriminal terminlar struktural jihatdan turli modellarga asoslanishini ko‘rsatdi. Eng avvalo, sodda terminlar alohida guruhni tashkil etadi. Ingliz tilida crime, theft, robbery, assault, arson, bribery, kidnapping, gambling kabi birliklar sodda shaklda ishlatiladi.

O‘zbek tilida esa jinoyat, jazo, sud, tuhmat, haqorat, jarima, qiynash kabi terminlar sodda leksik birliklar sifatida faol qo‘llanadi. Bu terminlar huquqiy matnda aniq tushunchani ifodalashga xizmat qiladi. Ikkinchi guruhni yasama terminlar tashkil etadi. O‘zbek tilida affiksatsiya va so‘z yasash modellari kriminal terminologiyada muhim o‘rin tutadi. Masalan, jinoyat + chi = jinoyatchi, huquq + buzar = huquqbuzar, pora + xo‘r + lik = poraxo‘rlik, sud + langan + lik = sudlanganlik kabi birliklarda asos va qo‘shimcha o‘rtasidagi munosabat terminologik ma’noni aniqlashtiradi. Faylda o‘zbek tilida so‘z yasash turkiy qoidalarga bo‘ysunishi, masalan, jinoyat + chi = jinoyatchi, huquq + buzar = huquqbuzar shakllari orqali kriminal ma’no yuzaga kelishi ko‘rsatilgan[6]. Ingliz tilida ham affiksatsiya orqali criminal, offender, prosecution, punishment, imprisonment kabi terminlar hosil bo‘ladi. Uchinchi guruhni qo‘shma va birikmali terminlar tashkil qiladi. Ingliz tilida criminal offence, petty crime, index crime, grave crime, criminal justice, defense attorney, expert examination kabi terminlar murakkab huquqiy tushunchalarni ifodalaydi.

O‘zbek tilida esa jinoiy javobgarlik, jinoyat subyekti, latent jinoyatchilik, residiv jinoyatchilik, jinoyatchilik dinamikasi, huquqiy viktimologiya, jazo muddati kabi terminlar keng qo‘llanadi. Semantik jihatdan kriminal terminlar aniq konseptual referentlik, rasmiylik va bir ma’nolilikka intilish bilan

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

tavsiflanadi[7]. Bu holat kriminal terminologiyaning ikki qavatli xususiyatini ko‘rsatadi, bir tomondan, u rasmiy huquqiy aniqlikka intiladi; ikkinchi tomondan, ommaviy nutq va OAV diskursida ayrim terminlar kengaygan ma’no kasb etadi.

Tahlil natijasida kriminal terminlarning leksiksemantik guruhlari ham aniqlandi. Ingliz tilida jinoyat turlari: murder, theft, robbery; yuridik jarayonlar: prosecution, defense, trial; jazo turlari: fine, imprisonment, punishment; subyektlar: criminal, prosecutor, defense attorney; tergov harakatlari: interrogation, confrontation, search, expert examination; ehtiyot choralari: bail, house arrest, detention kabi guruhlarga ajratilishi mumkin. Faylda aynan shunday leksik-semantik guruhlar ko‘rsatilgan [8]. O‘zbek tilida ham mazkur guruhlarga mos birliklar mavjud: qotillik, o‘g‘rilik, talonchilik, poraxo‘rlik; ayblov, himoya, sud jarayoni; jarima, ozodlikdan mahrum qilish, jazo; jinoyatchi, prokuror, himoyachi, jabrlanuvchi; so‘roq, tintuv, ekspertiza; garov, uy qamog‘i, qamoqqa olish.

Ingliz va o‘zbek tillarida “jinoyat” tushunchasini ifodalovchi terminlar huquqiy tizim farqi sababli turlicha tizimlanadi. Britaniya ingliz tilida crime termini offence va criminal offence birliklari bilan sinonimlashishi mumkin.

Jinoyatlar summary offences, either way offences, indictable only crimes kabi turlarga ajratiladi. Amerika ingliz tilida esa crime, offence, criminal offence terminlari qonunni buzuvchi hamda jinoyat huquqi asosida jazolanadigan harakat yoki harakatsizlikni ifodalash uchun qo‘llanadi. Jinoyatlar xavflilik darajasi va jazoga ko‘ra felony, misdemeanor, petty offence, quasi crime kabi birliklar orqali tasniflanadi[9].

O‘zbek huquqiy terminologiyasida esa jinoyatlarni darajalashda yangi mustaqil terminlar yaratishdan ko‘ra jinoyat termini asosida aniqlovchi komponentli birikmalar hosil qilinadi: ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan jinoyatlar, uncha og‘ir bo‘lmagan jinoyatlar, og‘ir jinoyatlar, o‘ta og‘ir jinoyatlar[10]. Natijalardan yana biri shuki, ingliz tilidagi ayrim kriminal terminlar o‘zbek tilida to‘liq muqobilga ega emas. Masalan, index crime AQShda xavfli jinoyatlar guruhini bildiruvchi giperonim sifatida ishlatiladi va qotillik, og‘ir tan jarohati yetkazish, bosqinchilik, o‘t qo‘yish, avtomobil o‘g‘irlash hamda jinsiy tajovuz kabi jinoyatlarni qamrab oladi.

O‘zbek huquqiy terminologiyasida bu terminning to‘liq muqobili mavjud emas, unga yaqin mazmun jinoyatchilik darajasi termini orqali ifodalanadi[11]. Bu holat ikki til kriminal terterminologiyasida leksik lakunalar mavjudligini ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlami. Toshkent: Fan, 1985.
2. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020.
3. Danilenko V. P. Ob osnovnyx lingvisticheskix trebovaniyax k standartiziruemym terminam. Moskva: MGU, 1971.
4. Gak V. G. Asimmetriya lingvisticheskogo znaka i nekotorye obshchie problemy terminologii. Moskva: MGU, 1972.
5. Gerd A. S. Znachenie termina i nauchnoe znanie. Nauchno-texnicheskaya informatsiya, 1991.
6. Vinokur G. O. O nekotoryx yavleniyax slovoobrazovaniya v russkoy texnicheskoy terminologii. Moskva, 1961.
7. Axmanova O. S., Mkrtichyan S. A. Nauchnoe opredelenie kak lingvisticheskaya i semioticheskaya problema. Moskva: Nauka,
8. 1976.
9. Cabré M. T., Sager J. Terminology: Theory, Methods and Applications. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1999.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

10. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
11. Yule G. The Study of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
12. Thomas P. Choosing headwords from language-for-special-purposes collocations for entry into a terminology data bank.
13. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1993.
14. Kuchimov Sh. Scientific and theoretical problems of expressing legal norms in Uzbek. Tashkent, 2004.
15. Sageder D. Terminology Today: A Science, an Art or a Practice? Some Aspects on Terminology and Its Development. Brno
16. Studies in English, 2010.
17. Sergeeva G. A. Angloyazychnye zaimstvovaniya v ukrainskoy yuridicheskoy terminologii. Avtoref. diss. kand. filol. nauk.
18. Xarkov, 2002.
19. Tursunov Sh. Tarjimada terminlarning lingvosemantik muammolari. Filologiya va tilshunoslik masalalari, 2020, №3.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.